

HOCA AHMED YESEVÎ'YLE İLGİLİ BİR DEYİM ÜZERİNE

Nail TAN

Türkiye'nin teklifi üzerine UNESCO kararıyla 2016 yılı "Hoca Ahmed Yesevî Yılı" ilan edilmişti. Yıl dolayısıyla çok sayıda bilimsel toplantı düzenlendiğine şahit olduk. Bu toplantılardan biri de bildiriyle katıldığımız, T.C. Başbakanlık TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) desteği ve Hacı Bektaş Velî Kültür Derneği-Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi iş birliğiyle 3-4 Kasım 2016 tarihleri arasında Kazakistan'ın Türkistan şehrinde düzenlenen "Hoca Ahmed Yesevî ve Günümüzdeki İzleri" konulu uluslararası sempozyumdu.

Sempozyum sırasında birkaç bildiri de, doğal olarak Hoca Ahmed Yesevî'nin öküzüyle ilgili menkıbeye de değinildi. 4 Kasım 2016 günü iki oturum arasındaki sohbetimiz sırasında 9 Eylül Ü Emekli Öğretim Üyesi, Halk Edebiyatı Uzmanı Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yardımcı dedi ki: "Bizim Zile'de 'Ahmet'in öküzü gibi ne bakıyorsun?' derler. Yesevî'nin öküzüyle ilgisi var. Bir makalemde de yazdım." Deyimi, hemencecik Ankara'ya dönüşümüzde incelemek üzere not defterimize kaydettik.

2017 yılı atasözü, deyim incelemelerimiz sırasında, deyime Ahmed Yesevî'yle ilgisi dolayısıyla öncelik verdik. Daha önceki araştırmalarımızda olduğu gibi, deyimi içinde en çok söz varlığı barındırdığına inandığımız sözlüklerde aradık. TDK, Ömer Asım Aksoy, Dr. Ahmet Turan Sinan, Muhittin Dr. Ahmet Can Bilgin, Ertuğrul Saraçbaşı, Feridun Fazıl Tülbentçi, Prof. Dr. İsmail Parlatur, Metin Yurtbaşı, H. Sadullah Tirişoğlu ve Baki Yey'in hazırladığı deyim sözlüklerinde ya hiç bulunmadığını ya anlamı açıklanmadan yer aldığını ya da çeşitlemesine yer verildiğini tespit ettik.

Mademki Ahmed Yesevî'yle ilgili olduğu iddia ediliyordu, o hâlde eski kaynaklarda izine rastlanabilirdi. Nitekim deyimi aynen "Ahmet'in öküzü

gibi ne bakarsın?” biçimiyle Şinasi'nin 1863 yılında ilk, 1870'de ilaveli ikinci ve 1885'te Ebüzziya Tevfik tarafından ilaveli üçüncü baskısı yapılan ancak derleme tarihi 1851'e kadar indirilen *Durub-ı Emsâl-i Osmaniyye* eserinde bulduk (Şinasi-E. Tevfik 2005: 184). Eserin birinci baskısında 316. sözdü. Bu eserden naklen birçok atasözü, deyim sözlüğüne girmişti (Tülbentçi, Özön sözlükleri gibi). Böylece, deyimmin eskiliği konusundaki kanaatimiz kesinleşti.

Taradığımız deyim sözlüklerinden TDK (genel ağıdaki sözlük), Ömer Asım Aksoy, Prof. Dr. İsmail Parlatır, Ertuğrul Saraçbaşı ve H. Sadullah Tirişoğlu'nun hazırladıklarında deyimine hiç yer verilmemişti.

TDK'nin *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler* sözlüğünde anlamı belirtilmeden iki çeşitlemesi bulunmaktaydı (TDK 2016: 241):

Ahmet'in öküzü gibi bakmak (Köşker, Kaman-Kırşehir)

Ahmet'in öküzü, bakar iki gözü (Lüleburgaz-Kırklareli)

Muhittin Bilgin-Dr. A. Can Bilgin'in sözlüğünde deyim kısaltılmış, benzetme şekline dönüşmüştü (Bilginler 2014: 99):

Ahmet'in öküzü gibi: Aptal aptal bakmak, (durmak, oturmak).

Dr. Ahmet Turan Sinan'ın deyimler sözlüğünde anlamı verilmeden şu çeşitleme yer almaktaydı (Sinan 2001:300):

Ahmet'in öküzü, bakar iki gözü.

Baki Yey'in yazıldığı tarihi belirsiz sözlüğünde “*Ahmet'in öküzü gibi bakar.*” şeklinde karşımıza çıkmıştı (Yey (t.y.): A/63).

Metin Yurtbaşı'nın deyimler sözlüğünün yeni baskısında deyimmin çeşitlemesi şu anlamda değerlendirilmişti (Yurtbaşı 2013:285):

Ahmet'in öküzü, bakar iki gözü: Hiçbir şey anlamadan aptal aptal bakan.

Deyim olduğundan asla şüphe duymadığımız söze ve çeşitlemesine, üç kaynakta atasözleri arasında yer verildiğini hayretle gördük:

Ahmet'in öküzü gibi ne bakarsın? (Şinasi 1863: 316)

Anlamı verilmemiş (Özön 1956: 10).

Ahmet'in öküzü, bakar iki gözü: İnsan çevresinde olup bitenlere bön bön bakmamalı; olanları, konuşulanları anlamak için çaba sarfetmelidir (Albayrak 2009: 118).

Deyim ve çeşitlemelerine, yaygınlığını göstermek açısından bazı ülke, il, ilçe derlemelerinden de örnekler vermek gerekmektedir:

Çorum halk kültürü derlemesi (Yoksul 2013: 25): *Ahmet'in öküzü gibi aval aval bakıp durma! Ahmet'in öküzü, bakar iki gözü.*

Konya Ereğlisi halk kültürü derlemesi (Erdoğan 2011: 15): *Ahmet'in öküzü, bakar iki gözü.* Aptal, saf, budala. Örnek kullanım: Bizim temsilcinin de bir şey yaptığı yok, mübarek *Ahmet'in öküzü, bakar iki gözü.*

Bulgaristan Türkleri halk kültürü derlemesi (Baklacı 2002: 99): *Ahmet'in öküzü, bakar iki gözü.* Kaynakta sözün anlamı verilmemiş, sadece Bulgaristan Türkleri arasında kullanıldığı işareti (*) konulmuştur ki doğru değildir. Türkiye'deki örnekleri Bulgaristan'la ilgili kitaptan çok önce yayımlanmıştır. Çetin Altan da bir köşe yazısında (Altan 2005) sözün Rumeli deyimini olduğunu belirtirken, tahminen Baklacı'nın sözlüğünden yararlanmış olmalıdır. Kitapta, sözü atasözleri arasında göstermek gibi bir yanlışlık daha yapılmıştır.

Batı Trakya Türkleri halk kültürü derlemesi (Hüseyin 2007: 30): *Ahmet'in öküzü, bakar iki gözü.* Yanlış olarak atasözleri arasına alınmış.

Deyimin eskiliğini ve Türkiye ile Balkanlardaki yaygınlığını ortaya koyduktan sonra artık anlamı ve kökeniyle ilgili değerlendirmelerimize geçebiliriz. Deyimin kaynağında, Hoca Ahmed Yesevî'yle ilgili, Gelibolulu Mustafa Âli'nin (ö. 1602-3) *Künhü'l-ahbâr* eserindeki şu menkıbe yatmaktadır. Dr. Hayati Bice'nin sadeleştirerek aktardığı menkıbe şöyledir (Bice 2016: 95):

“Hoca Ahmed Yesevî Hazretleri, daima alnının teri ve elinin emeği ile geçinirdi ve ibadetten arta kalan boş zamanlarında ağaçtan kaşık, kepçe, keşkül yontar, geçinmek için bu işten kazandığını harcardı. Dergâhına getirilen sadaka ve adakları, ziyaretçi ve dervişlere sarf ederdi. Rivayet olunur ki, nâmı yüce Hazret'in bir öküzü vardı ki Hoca/Hâce imal ettiği kaşık, kepçe ve keşküleri bir heybeye doldurduktan sonra bu öküz sırtına yüklenenlerle şehrin çarşısında dolanırdı. Alıcılar, her ne alsalar aldıklarının bedelini heybeye bırakırlardı. O öküz, her gün akşama kadar bu şekilde pazarı gezer, sonra Hazret Sultan Yesevî'nin yanına dönerdi. Eğer bir kimse heybeden bir şey alsın ve bedelini heybeye bırakmasa, bu öküz asla o kişinin ardından ayrılmazdı. Tâ ki, aldığı eşyayı geri koyana veya parasını heybeye bırakana kadar başka bir yere gitmezdi. Hazret Sultan Yesevî'nin bir kerameti de o öküzün hiç aksatmadan bu şekilde çarşıları dolanması idi.”

Hoca Ahmed Yesevî'nin öküzünün parasını vermeyenlere ısrarlı, borcunu hatırlatan bakışlarıyla ilgili söz (muhtemelen *Hoca Ahmed Yesevî'nin öküzü gibi ne bakıyorsun?*), birçok deyimde görüldüğü gibi zamanla kısalmış, çeşitlemesi ortaya çıkmış ve anlamı genişlemiş veya değişmiştir. Buna en gü-

zel örneği Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yardımcı vermiştir denebilir. Dr. Yardımcı, 13-16 Ağustos 1998 tarihleri arasında Ankara'da Erenler Vakfı/ER-VAK tarafından düzenlenen I. Uluslararası Türk Dünyası Erenler ve Evliyalari Kongresi'nde sunduğu "Zile'de Yatırlar ve Ziyaret Yerleriyle İlgili İnançlar, Uygulamalar, Menkıbeler" başlıklı bildirisinde, Zile'nin Kepez köyü yakınındaki ormanla kaplı bir tepenin üzerindeki Yesevî dervişi olduğu rivayet edilen Şeyh Ahmet yatırıyla ilgili anlattığı şu menkıbede konuya ışık tutuyor (Yardımcı 1998: 558-59):

"Şeyh Ahmet; ormandan kestiği ağaçlardan kepçe, kaşık, nalın, oklava gibi çeşitli eşyalar yapar, bunları öküzünün boynuzlarına asar, bir ihtiyaç listesiyle birlikte şehre gönderirmiş. Öküz; şehirde esnafın dükkânlarının önünde tek tek durur, dışarıdan dükkâna bakarmış. Dükkân sahipleri de 'Bizim Ahmet'in öküzü geldi.' der, ihtiyaç listesinde yazılı malları verir, satacaklarını da öküzün boynuzlarından alırlarmış. Öküz bütün esnafı dolaşır, malların satışını sağlar, alınacakları alır, Şeyh Ahmet'in yanına dönermiş. Bugün Zile'de aptal aptal bakan insanlar için sıkça söylenen 'Ahmet'in öküzü gibi ne bakıyorsun?' deyimini buradan kaynaklanmaktadır."

Dr. Yardımcı'nın bildirisinde yer verilen menkıbenin bir eş metni de Yusuf Meral tarafından 1988 yılında İnönü Ü Efsane Derleme Yarışması'na gönderilmiş, yayımlanmaya değer bulunarak bastırılmıştır (Kavcar-Yardımcı 1988: 205).

Deyimimizle ilgili oldukça farklı bir doğuş hikâyesine, Çorum'la ilgili bir kitapta rastlamaktayız. Çorumlu eğitimci Tayyar Kerman hazırladığı ve yayımladığı kitabında "Ahmet'in öküzü gibi bakıp durma!" deyiminin, Çorum'da kişi veya topluluklara yeni bilgiler, hüneler öğretirken karşılaşılan zorlu ifade amacıyla kullanıldığını belirterek ilgisiz, boş gözlerle bakan, ağzı yarı açık dinleyen insanların "Ahmet'in öküzü gibi bakıp durma!" sözüyle eleştirildiğini yazmıştır (Kerman 1997: 133-34). Derleyici, deyim hikâyesini ise Eflatun Cem Güney'den naklen şu şekilde anlatmıştır (Güney 1971: 156):

"Köyün birinde Ahmet adında biri varmış. Talihsiz bir adammış. Tarlasında ekini bir türlü yetiştirmez, harman savuramazmış. Son çare, sarı öküzünü satmaya karar vermiş. Alıcılar, kapısına üşüşüp öküzü yok pahasına almaya çalışmışlar. Hayvanın yaşını anlamak için ağzını açıp dişlerine bakıyorlarmış. Bir, iki derken öküz bu duruma alışmış. Bir kişi yanına yaklaştı mı, hemen ağzını açıp adamın yüzüne saf saf bakıyormuş. O günden, o olaydan

sonra her gördüğüne ağzını açıp alık alık bakanlara 'Ahmet'in öküzü gibi ne ağzını açıp bakıyorsun?' demeye başlamışlar.”

Sonuç

Hoca Ahmed Yesevî'nin Anadolu'daki izleri, etkileri Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülüden sonra en ayrıntılı şekilde Prof. Dr. Ali Yaman tarafından incelenmiştir denebilir (Yaman 2015: 121-144). Prof. Yaman'ın verdiği bilgiye göre “Eskiden Dersim olarak adlandırılan bugünkü Tunceli, Elazığ, Erzincan ve Sivas illerini kısmen içine alan bölgede etkili boyların önemli bir bölümü ve bazı ocaklar yani dede aileleri kendilerini Ahmed Yesevî'ye bağlı saymaktadır. Ahmed Yesevî'yle doğrudan bağlantılı olan Kızılbaş-Alevi ocakları üçtür. Doğrudan diyoruz, çünkü bütün Alevi ocakları doğrudan veya dolaylı olarak Ahmed Yesevî'den etkilenmişlerdir. Bu üç Alevi ocağı şunlardır: Hubyar Ocağı, Onar Dede Ocağı, Şih Ahmet Dede Ocağı. Ahmed Yesevî'yle bağlantılı bu ocakzade Alevi toplulukları ağırlıklı olarak Tunceli, Erzincan, Malatya, Elazığ, Sivas ve Tokat yöresinde bulunmaktadır. Kentleşme nedeniyle bugün bu dedesoylular Türkiye'nin büyük kentlerine ve hatta yurt dışına yayılmış durumdadırlar.”

Deyimle ilgili incelememiz gösteriyor ki sözün, zamanla anlamı genişlemiş; öküzün ısrarlı, alacak hatırlatan bakışı, saf, aptal bakışa dönüşmüştür. Öküzün bakışında, aslında bu anlamsız, saf, bön özellik daima vardır. Yesevî'nin öküzüyle ilgili menkıbe Anadolu'da mahallileşmiş, Şeyh Ahmet'e giydirilmiş, ayrıca yeni bir hikâye daha yaratılmıştır. Bu süreçte hoca, şeyh gibi unvanlar halkın kullanımında kaldırılmış, deyim in daha hatırda kalıcı, kafiyeli çeşitlemeleri ortaya çıkmıştır.

Bizce deyim sözlüklerinde, bu söze iki anlamda yer vermek gerekir:

Ahmet'in öküzü gibi bakmak/Ahmet'in öküzü gibi ne bakıyorsun? 1. İsteğinde ısrarcı olmak, yerine getirilinceye kadar bir yere ayrılmamak. 2. Saf, aptalca, anlamsız gözlerle bakmak.

Deyimin çeşitlemesi *Ahmet'in öküzü, bakar iki gözü*'ne de aynı anlam verilmelidir.

Ahfeş'in keçisi gibi baş sallamak da yakın anlamlı, doğuş hikâyesi bulunan, hayvanlarla ilgili başka bir deyimimizdir.

Kaynaklar

- AKSOY, Ömer Asım (1988), *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, 457-1131 s., İnkılap Kitabevi.
- ALBAYRAK, Nurettin (2009), *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, İstanbul, 1149 s., Kapı Yayınları.
- ALTAN, Çetin (2005), “Şeytanın Gör Deddiği”, *Milliyet*, 24 Ocak 2005.
- BAKLACI, Salih (2002), *Hani Bir Söz Var Ya/Bulgaristan Türkü'nün Atasözleri*, İstanbul, 360 s.
- BİCE, Hayati (2016), *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, Ankara, 401 s., Ahmet Yesevî Ü Yayınları: 33.
- BİLGİN, Muhittin- A. Can Bilgin (2014), *Tanıklarıyla Deyimler Sözlüğü*, İzmir, 5 cilt, 2984 s., B. Yayın.
- ERDOĞAN, Mustafa (2011), *Ereğli Yöresinden Derleme Deyimler Sözlüğü*, İzmir, 358 s.
- GÜNEY, Eflatun Cem (1971), *Folklor ve Halk Edebiyatı*, İstanbul, VII+309 s., MEB Yayını.
- HÜZEYİN, Sihem İmam (2007), *Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Melbourne, 168 s., Avustralya Batı Trakya Türkleri Derneği Yayını.
- KAVCAR, Cavit-Mehmet Yardımcı (1988), *Efsanelerimiz/İnönü Ü Efsane Derleme Yarışması*, Malatya, 264+V s., İnönü Ü Yayınları.
- KERMAN, Tayyar (1997), *Çorum Ağzından Derlemeler*, İstanbul, 240 s., ÇEKVA Yayını.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat (1956), *Ata Sözlere*, İstanbul, 340 s., İnkılap Kitabevi.
- PARLATIR, İsmail (2008), *Deyimler Sözlüğü*, 963 s., Yargı Yayınları.
- SARAÇBAŞI, Ertuğrul (2010), *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü I-II*, İstanbul, 1328 s., YKY.
- SINAN, Ahmet Turan (2001), *Türkçenin Deyim Varlığı*, Malatya, 516 s., Kubbealtı Yayıncılık.
- ŞİNASI-Ebüzziya Tevfik (2005), *Durub-ı Emsâl-i Osmaniyye/Şinasi Bütün Eserleri*, bs. haz. İ. Parlatır-N. Çetin, Ankara, s. 177-358, Ekin Kitabevi Yayınları: 1.
- TİRİŞOĞLU, H. Sadullah (1942), “Türkçe Deyimler Sözlüğü”, Yayımlanmamış Etüt, 4 Cilt, 1800 s., TDK Kitaplığı.
- TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl (1977), *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2. bs., İstanbul, 581 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri.

- TDK (2009), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, haz. Ş. H. Akalın, R. Toparlı, B. A. Tezcan, genel ağ: <http://tdk.org.tr/index.php?Option=com.atasozleri&view=atasozleri>
- _____ (2016), *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*, 5. bs., haz. M. S. Kaçalın, Ankara, 494 s., TDK Yayınları: 279, 331.
- YAMAN, Ali (2015), *Pir Ahmet Yesevî*, İstanbul, 188 s., Yedinci Kapı Yayınları.
- YARDIMCI, Mehmet (1998), “Zile’de Yatırlar ve Ziyaret Yerleri ile İlgili İnançlar, Uygulamalar, Menkıbeler”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi*, Ankara, s. 543-565, ER-VAK Yayını.
- YEY, Bâki (t.y. 1940-1950?), “Atasözleri ve Deyimler, Dilekler, İlençler, Temsilî Fıkralar, İstişhat ve İstidlaller”, *Yayımlanmamış Etüt*, 5 Cilt, 2207 s., TDK Kitaplığı.
- YOKSUL, Can (2013), *Çorum Yöresi Sözlü Kültürü*, Çorum, 686 s., Çorum Belediyesi Yayını.
- YURTBAŞI, Metin (2013), *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*, gel. 3. bs., İstanbul, 716 s., Excellence Publishing.